

El record a través dels objectes devocionals. Les medalles, els rosaris i les creus del Born i de la Plaça Vila de Madrid de Barcelona

Maria de Gràcia Salvà Picó

Correo electrónico: salvapq@diba.cat

Institución: Diputació de Barcelona

Mesa: Rememorar *artefacta*, *atífells*, *atuendos*

Antecedents

L'any 2007, el Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona ens va encarregar l'estudi d'un grup d'objectes religiosos procedents de les excavacions arqueològiques de diversos indrets de la ciutat. El fons de reserva del barri de la Ribera, d'on és el grup més nombrós d'elements de culte, és format pels materials de l'Antic Mercat del Born, de Santa Maria del Mar, del Passeig Picasso, de la Plaça Comercial i del carrer de Rec. L'àmbit cronològic dels estrats on es van trobar aquests materials va des del 1600 fins al 1716. La resta de peces procedeixen de les excavacions a les ruïnes del Convent de les Carmelites Descalces, construït el segle XVI a l'indret on és ara la plaça de la Vila de Madrid, i pertany a un context arqueològic del segle XVII. Hem estudiat una trentena de medalles, algunes creus i diversos rosaris. Un cop acabat el treball –que roman inèdit–, hem comprovat que s'avenia amb els continguts a desenvolupar en aquesta mesa, tant dins la subsecció *Sobre luxe i valor*, atès el valor religiós, simbòlic i etnogràfic dels objectes devocionals, com també a la subsecció titulada *Amb i contra el cos*, ja que aquesta mena d'objectes eren, de fet, complements de la indumentària tant religiosa com civil. Al *Museo del Traje* de Madrid, la col·lecció d'objectes religiosos està exposada en l'àmbit anomenat *Religiosidad y Creencias*, el qual té com a finalitat donar a conèixer les pràctiques religioses i les relacionades amb la superstició. Creiem que és un bon exemple de valoració, contextualització i anàlisi dels objectes religiosos.

Fins ara les medalles religioses i els altres objectes votius han estat poc valorats i estudiats. En tot cas, els qui s'han dedicat a classificar-los i catalogar-los ho han fet gairebé sempre des de la perspectiva religiosa o històrica, i els treballs de documentació artística són molt escassos. A més, a casa nostra, pràcticament només s'ha investigat sobre les medalles de Montserrat, amb algunes excepcions. El motiu pot haver estat que no són considerats objectes d'art sinó més aviat de devoció i folklore.

Les medalles, classificades dins les arts aplicades, han estat objecte de col·lecció. L'afecció a col·leccionar-les no és deguda solament al seu valor religiós sinó també a criteris artístics i econòmics. Com diu la col·leccionista Pilar Tous de Cirera, és molt fàcil de fer una col·lecció de medalles: "¿Quina dona no té guardada la seva capseta de medalles o no duu al seu damunt o penjant de les denes del seu rosari les medalles trobades en el seu pelegrinatge per ermites i santuaris marians?" ("Les medalles i la seva història i el seu nom", a *Revista Alba*, Parròquia de Sabadell, 1961).

Objectius i mètode del treball

Un dels objectius de la comunicació que proposem és el de posar en relleu el valor artístic, documental, històric i simbòlic d'aquests artefactes. També hem intentat de relacionar-los amb el context del qual formen part, en funció de la presència d'aquests objectes en la indumentària de l'època, tal i com ho palesen els retrats, els gravats, les escultures o les talles de fusta dels estils artístics corresponents. Finalment, farem una anàlisi comparativa dels usos i significats dels rosaris amb els que fa la religió budista. Els *males* budistes no són gaire diferents quant a la forma però sí al significat.

Estudi de les peces

Per estudiar les medalles religioses, de les quals hi ha poca bibliografia, hem fet una anàlisi similar a l'utilitzada en les recerques arqueològiques. És per això que les hem classificat i catalogat. No hem deixat de banda, però, l'examen artístic, des del punt de vista estilístic i iconogràfic. Tot i que les informacions sobre el context estratigràfic ens han ajudat prou a establir-ne la cronologia, les conclusions de les nostres investigacions també han ajudat a concretar datacions que, per diverses causes, no s'havien pogut obtenir amb l'aplicació del mètode arqueològic.

En conseqüència i en primer lloc, hem establert una tipologia per facilitar la sistematització i l'inventari de les peces. S'ha fet en funció de criteris tècnics, formals, iconogràfics i cronològics.¹ A partir de la classificació i de l'estudi, sabem que, entre el final del segle XVI i mitjan XVIII, hi havia sis models de medalles, la majoria encunyades en bronze, amb relleus a l'anvers i al revers, les quals tenien les característiques següents.

El primer tipus que hem anat convencionalment MR 1, correspon a les medalles de bronze de perfil ovalat amb anella travessera superior i tres pius, dos de laterals i un d'inferior. A l'anvers, hi ha representada l'efígie d'algun personatge religiós, bé un sant bé un Papa, i al revers, la Porta Santa. Normalment són medalles fetes a Roma per celebrar els jubileus. La variant MR 1/ VM abraça peces encunyades al monestir de Montserrat. A l'anvers, sempre hi ha figurada la marededéu de Montserrat, i al revers, temes religiosos diversos, com la Crucifixió, la Immaculada o la Custòdia flanquejada de dos àngels.

El tipus MR 2 comprèn peces de petites dimensions contornejades d'un bordó ample. Tot resseguint el perfil, per la part interna del camp, hi ha un filet llis de mitja canya, tot i que en certs models està decorat amb motius perlats o vegetals. Porta una anella travessera que recolza sobre una base piramidal plana. En moltes ocasions, té exerg en una cara o a les dues. A l'exerg de l'anvers, sol portar la llegenda *Roma*. Els temes més freqüentment representats són, entre d'altres, la Porta Santa, la Porta Santa flanquejada dels sants Pere i Pau, la Verònica amb aquests dos mateixos sants, l'Anunciació, la Verge de Montserrat o l'efígie d'algun sant. També encunyades per a celebrar els anys jubilaris. Hem datat aquestes medalles entre els anys 1600 i 1650, encara que es podien haver continuat fent i usant al llarg de la resta del segle XVII, i fins i tot durant la primera meitat del XVIII.

El tipus MR 3 es caracteritza pel perfil ovalat, el bordó de mitja canya ressaltat i una anella travessera recolzada sobre una base piramidal truncada. Les llegendes envolten l'efígie per la part de dalt. Hi ha tres models diferents en funció de la imatge encunyada a l'anvers de la medalla. El *Salvator Mundi* (MR4/SM), la Immaculada Concepció (MR4/IC) i de l'Arcàngel Miquel (MR4/AM). Aquesta classe de medalla es començaria fabricar el darrer terç del segle XVI i es continuaria usant fins al llarg del primer terç del XVIII.

El tipus MR 4 fa referència a medalles ovalades molt semblants a les anteriors, però de dimensions més reduïdes i de poc pes. Disposa d'una anella travessera recolzada sobre base piramidal i el perfil és resseguit d'un bordó de mitja canya. N'hem datat la producció en el decurs del darrer terç del segle XVI i el primer terç del XVIII. També hi ha una variant produïda al monestir de Montserrat: MR 5/VM.

El tipus MR 5 és poc freqüent. Té forma de cor amb el camp resseguit d'un un filet prim. A la part superior, presenta una anella travessera recolzada sobre una base piramidal truncada. A l'anvers hi ha representada la Porta Santa, per la qual cosa hem de suposar que aquestes medalles imitaven les que es feien per celebrar els jubileus. L'exemplar que hem estudiat es pot datar de mitjan segle XVII.

El tipus MR 6 presenta un cantell octogonal resseguit d'un bordó de doble filet. L'anella fixa és travessera i està encastada en una base en forma de piràmide truncada. Aquestes peces són força pesades. Les llegendes, al·lusives al tema que representen, emmarquen tota la part superior del camp. La majoria presenta diferents tipus de verges o efígies de sants. És el model del qual tenim més quantitat. L'estudi realitzat ens ha permès datar-ne la producció al llarg del darrer terç del segle XVII i probablement també durant la primera meitat del XVIII. N'hi ha dues variants, una amb la Verge de Montserrat (MR7/VM) i l'altra amb la Immaculada (MR/7 IC).

En segon lloc, després d'inventariar i classificar les medalles, les hem estudiat tant des del punt de vista formal com iconogràfic. També s'han datat i s'han aportat paral·lels. Per poder realitzar aquesta última tasca, hem analitzat les col·leccions de medalles i elements religiosos del Gabinet Numismàtic-Museu Nacional d'Art de Catalunya, del Museu Marés i del Museu de Montserrat, que per ara és la única que està estudiada i publicada. Una gran part de les medalles semblen portades des de Roma pels pelegrins, sobretot aquelles que commemoren els jubileus. D'altres són advocacions a sants, entre els quals cal destacar, per la quantitat, Santo Domingo in Soriano, així com els contrarreformistes, Ignasi de Loiola, Felip Neri, Pascual Bailón o Juan de Capistrano. A part del seu sentit religiós, tots ells tenen en comú valors relacionats amb la vida quotidiana, la majoria dels quals són de protecció contra la penúria, la malaltia o la mort. De les Verges, les més usuals són la de Montserrat, la del Roser, la de Betlem o la Immaculada, amb funcions similars a les anteriors, a més de les que afecten aspectes femenins, com el matrimoni o la maternitat. També n'hem localitzades algunes del *Salvator Mundi* i de la *Mater Salvatoris*.

¹ Hem elaborat una nomenclatura alfanumèrica bàsica, en funció de criteris cronològics i temàtics. Per exemple, el tipus MR 1/VM, correspon a una medalla religiosa encunyada al monestir de Montserrat i datada entre final del segle XVI i primera meitat del XVII.

Juntament amb les medalles, la majoria de les quals anirien penjades d'un rosari, hem estudiat unes plaquetes de bronze que igualment formaven part d'aquests objectes de devoció (tipus MR 2/MD). Tenen unes característiques tècniques, formals i iconogràfiques molt similar a les medalles. Es tracta de les peces que es col·loquen als rosaris per separar els cinc trams de deu denes que corresponen a cadascun dels cinc misteris. Fan la funció de dena separadora, també anomenada *paternoster*. L'anella travessera es lliga, mitjançant una doble baga en forma d'essa, a la cadena del rosari. Normalment, n'hi ha vuit, però en alguns casos, les plaques poden ser dobles. Habitualment, estan fetes de bronze i són de perfil ovalat amb el bordó de mitja canya. Els baixos relleus que les ornamenten tenen poc volum i són de factura barroera. La *Mater Dolorosa*, sempre està representada als anversos de les plaquetes. Al revers, hi ha els set dolors de la Verge.

Quant als crucifixos, les creus i els cristos, val a dir que alguns d'aquests elements també són parts del rosari. Heus aquí alguns dels que hem estudiat. En primer lloc, cal remarcar les creus de Caravaca, que precisament no estan lligades a aquest objecte de devoció i pregària, i que més aviat s'han d'interpretar com a amulets, amb un sentit que va més enllà del purament religiós. Aquestes creus (tipus CC), fetes de bronze, aproximadament durant el mateix període que les medalles descrites més amunt, són llatines amb braç travesser doble, el superior més curt que l'inferior. Els braços acaben en forma de capitell campaniforme. Al cim del pal vertical o *stipes*, hi ha un forat que serveix per penjar la creu. A la part inferior de l'estípit i als extrems dels travessers hi ha uns motius decoratius. Aquest tipus de creu també és coneguda com a creu patriarcal, creu d'Anjou o creu de Lorena, sempre caracteritzada per posseir travesser doble. Des dels seus orígens fins als nostres dies és, potser, un dels amulets més usats.

En segon lloc, s'ha de fer referència al crucifix amb els braços arrodonits (tipus CFLA). Consisteix en una creu llatina estilitzada amb el braç travesser de perfil arrodonit. Al peu del pal vertical hi ha un supedani de forma acampanada. El cos de Crist, enclavat amb tres claus, està lleugerament incurvat, té els dos genolls doblegats. Els braços són completament horitzontals. Porta un *colobium* nuat a la cintura. El Crist de braços horitzontals, completament estirats, és el Crist catòlic mentre que el que els té perpendiculars, és l'anomenat jansenista.

En tercer lloc, la creu llatina de braços plans (tipus CLP) té una anella travessera integrada, per poder penjar-la al rosari. A l'anvers, hi ha el Crist crucificat i a l'anvers, la Immaculada Concepció. El Crist és del tipus de tres claus, amb els braços completament horitzontals. Té la cama esquerra doblegada sobre la dreta i una panxa una mica prominent. Porta el sudari nuat a la cintura. A l'extrem superior del pal, segurament hi ha el *titulus*. Pel que fa a la Immaculada, orant amb les mans juntes, presenta un lleuger *contraposto*.

Finalment, el crist filiforme (tipus CF), és estilitzat, de braços i cames primes, quasi com un fil. Té el cap cot i una mica girat a la dreta. Es cobreix amb el sudari nuat a la cintura. La posició oberta de les cames indica que és del tipus de tres claus. Segons la manera d'estar clavat, pot ser jansenista, amb els braços oberts i perpendiculars, o catòlic, amb els braços rectes i horitzontals.

A més de la catalogació i documentació, hem fet un estudi aprofundit de cadascun dels objectes que esperem tenir l'ocasió de poder desenvolupar.